

АНАЛІЗ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ЖИТТЯ»

В статті розглянуто природничо-наукові, релігійні, філософські аспекти категорії «життя». Особливої уваги приділяється феноменології життя з точки зору психологічної науки. Представлено детальний аналіз основних теоретико-методологічних підходів щодо визначення категорії «життя» у вітчизняній та зарубіжній психології. Показано залежність змісту феноменології життя від парадигмального кута зору. Проаналізовано можливі перспективи подальших теоретико-методологічних та прикладних психологічних досліджень феноменології життя у рамках ідеографічного підходу гуманітарної парадигми.

Ключові слова: *категорія «життя», наукова парадигма, номотетичний підхід, ідеографічний підхід, життєвий шлях, життєві стратегії, життєві плани, життєреалізація, життєздійснення, життєтворчість.*

Складність й багатогранність природи та змісту життя як особливого феномену обумовлює наявність множинних смислів категорії «життя», яка розглядається у природничо-науковому, релігійному, філософському та психологічному аспектах. Але протягом тривалого часу спроба вивчення життя здійснювалась поза категоріально та поза концептуально. Так в античності життя – це «суперечливий Космос» (Піфагор), «світова Душа» (Платон), «світовий Подих» (Емпедокл), «сукупність порядку» (Демокрит). У середньовіччі панує теоцентричність поглядів – «життя як одухотворений стан», «життя абсолютне як безсмертя» (І. Златоуст, Г. Палама) [9].

Передумовою виникнення науково-понятійного апарату феномену «життя» стало виокремлення наприкінці XIX сторіччя самостійного напрямку – філософії життя (А. Шопенгауер). Предметом осмислення стає «інтуїтивно осягнене життя», «життєвий порив» (А. Бергсон), «воля до влади як стимул еволюції», «зверх людина як представник творчої еліти суспільства» (Ф. Ніцше), «культура як механізм розвитку суспільства», «цивілізація як спосіб об'єктивації культури» (Г. Зиммель, О. Шпенглер), «життя як процес творчого становлення, який можна осягнути лише внутрішніми переживаннями, інтуїтивно» (Г. Зиммель), «монополія творчої еліти на життєвий порив», «інертні маси» (Ортега-і-Гассет).

Отже, звернення до життя як до феномену культури та історії обумовлено необхідністю осмислення періоду дорефлексивного знання, що передує виникненню «суб'єкт-об'єктного» підходу в науці. Сам факт введення категорії «життя» означає визнання значущості наділеного життям індивіда як емпіричного суб'єкта, розширення в науці сфери раціонального, введення нових понять та засобів концептуалізації, виникнення принципів переходу ірраціональних форм у раціональні як законної процедури наукового пізнання.

Спроба усвідомлення філософських аспектів проблеми життя в рамках філософії життя призводить до появи цілої низки філософських шкіл XIX—XX сторіччя: антропології, феноменології, екзистенціалізму, герменевтики.

Поряд з цим, з'являються природничо-наукові та соціально-гуманітарні визначення «життя» як категорії. Так, з точки зору фізики, життя – це процес постійного накопичення та розсіювання енергії з метою збільшення або зменшення ентропії системи (Е. Шредінгер). Характерною особливістю життя є подолання стану рівноваги, адже матерія є живою лише тоді, коли вона зберігає здатність до руху, до участі у обміні речовин з оточуючим середовищем протягом тривалого відрізка часу. Отже, життя – це упорядкована та закономірна поведінка матерії.

В рамках біологічної науки життя – це одна із форм існування матерії, що здійснює обмін речовин, регуляцію власного складу та функцій; володіє здатністю до розмноження, росту, розвитку, пристосування до середовища, а також відтворення у відповідності із спадковою програмою. Життя зводиться до безперервної послідовності росту, самовідтворення та синтезу складних хімічних з'єднань (В.І. Вернадський).

З точки зору біофізики, життя – це існування живих тіл як відкритої системи, що побудована з біополімерів (білків і нуклеїнових кислот) та самостійно регулюється й витворюється (М.В. Волькенштейн). Фізіологічне визначення життя, стверджує: «життя – це замкнуте коло рефлекторної діяльності» (О.Ф. Самойлов). За кібернетичним напрямком, життя є «стійкий стан речовини, який, для вироблення зберігаючи реакцій, використовує інформацію, що кодується станом окремих молекул» (О.А. Ляпунов).

Культурно-історична інтерпретація життя на стику XIX—XX сторіччя акцентує увагу на індивідуальних формах реалізації життя, її неповторних унікальних образах. На перший план виходить інтуїтивне осягнення первинної реальності життя, її темпоральність, подійність та безперервність протікання. Пізніше з цього напрямку сформується більш сучасний зміст поняття «життя» що вміщує водночас учіння щодо біологічної та культурної еволюції, а також ідеї генно культурної теорії та еволюційної епістемології.

Але повернемося до змістовного аналізу сутності поняття «життя» в рамках окремих філософських шкіл ХІХ—ХХ сторіччя (антропології, феноменології, екзистенціалізму), тому що, на наш погляд, саме в них було закладено передумови виникнення психологічних концептуальних підходів до вивчення феноменології життя.

Філософська антропологія спрямована на осмислення природи людини та людського буття, аналіз модусів людського існування, виявлення специфіки антропоцентричної картини світу (І. Кант, Гегель). Центральне місце у цьому напрямку займає визначення місця людини у світі, специфіки та основ людської індивідуальності. Розвиток ідей філософської антропології знайшов відображення у психологічній антропології (В. Вундт), спрямованій на вивчення етнопсихологічних особливостей організації життя, закономірностей функціонування національної самосвідомості. Ще пізніше цей напрямок трансформувався у психологію суб'єктивності та психологію розвитку людини основною метою яких виступає систематизація сучасних уявлень про природу, специфіку, структуру, феноменологію, динаміку та розвиток психології людини, а також аналіз категорій та понять, що описують множинність проявів людської реальності.

Феноменологія як напрям філософії спрямована на побудову науки про науку, розкриття життєвого світу як основи всього пізнання (Е. Гуссерль, А.Пфендер, М. Гайгер, Ж.-П. Сартр, А. Шюц). За визначенням Е.Гуссерля, починати вивчення життєвого світу і науки треба з дослідження свідомості, тому що реальність доступна людям лише через свідомість. Отже, феноменологія прагне звільнити філософське уявлення від натуралістичних установок та досягти власного філософського знання – рефлексії свідомості, представлені в актах та змістах, виявити початкові основи пізнання людського існування і культури. Ґрунтуючись на ідеях та методах феноменології, виникає феноменологічна психологія, основною метою якої є описове вивчення свідомості та її проявів (судження, сприйняття, почуття). Феноменологічно орієнтовані дослідження в психології спрямовані на отримання ясних, точних та системних даних щодо різноманітних аспектів суб'єктивних переживань людини; на розкриття структури того чи іншого переживання, пов'язаного з ситуацією, подією або будь-яким аспектом життєдіяльності індивіда (К. Ясперс, А. Кронфельд, Р. Мей, Ф. Перлз, К. Роджерс, Дж. Бьюдженталь).

Екзистенціалізм або філософія існування досліджує людину як унікальну духовну істоту, яка здатна до вибору власної долі (М. Бердяєв, М. Хайдгер, К.Ясперс, М. Бубер, Ж.-П. Сартр, А. Камю). Основним проявом екзистенції є свобода як відповідальність за результат свого вибору. Представники даного напрямку розглядають ключові питання щодо сенсу існування та вибору життєво-

го шляху відносно суто індивідуального буття окремої людини. Екзистенціальна психологія особистості, в продовження ідей екзистенціалізму, здійснює аналіз актуального людського існування шляхом дослідження проблем життя й смерті, свободи і вибору, сенсу існування, любові й самотності (В. Франкл, Л. Бінсвангер, М. Босс, Є. Мінковські, Р.Мей, Дж. Бугенталь). Єдиною реальністю, що піддається вивченню, оголошується унікальне людське переживання. Моделлю саморозвитку окремої особистості виступає активне, суб'єктне досягнення досконалості (perfection fulfillment). Особистісне зростання пов'язується з низкою прийнятих життєво важливих рішень та відповідальних виборів.

На цьому ми завершуємо детальний аналіз передумов виникнення категорії «життя» в історії людської думки та формування феноменології життя у надрах філософського пізнання і переходимо до розгляду концептуальних підстав розвитку категорії «життя» в психологічній науці.

Отже, на сьогодні базовими парадигмами психологічної науки виступають природничо-наукова та гуманітарна. Кожна з них характеризується власним науковим підходом та принципами щодо пояснення чисельних психологічних феноменів. Науковим підходом в рамках природничо-наукової парадигми є номотетичний підхід, який обумовлює об'єктивіський, дедуктивний та структурний спосіб пізнання за принципом детермінізму. В гуманітарній парадигмі ідеографічний підхід передбачає суб'єктивіський, системний та інтуїтивний способи наукового пізнання з опорою на принцип інтенційності.

Основною метою номотетичного вивчення є пізнання об'єктивних законів психічного, побудова типології індивідуальності та підведення одиничних фактів під загальну закономірність. В той час, як метою ідеографічного способу наукового пізнання виступає розуміння внутрішнього світу окремої людини, визнання її цінності, а також вивчення життєвого шляху особистості.

Отже, в рамках номотетичного підходу, життя розглядається як соціально-історичний факт, як специфічна якість індивідуального буття та яскраво ілюструється висловлюванням С.Л. Рубінштейна «Будь-яка жива істота розвивається, лише людина має власну історію». Життя як феномен фіксується в категоріях: життєвий шлях особистості (Ш. Бюлер), життєві стратегії (К.Абульханова-Славська) [1], життєвий проект (Б. Ломов), життєві плани (С.Рубінштейн).

Виходячи з принципу детермінізму та об'єктивності, в рамках даного підходу типологізуються і узагальнюються життєві стратегії й життєві стилі особистості. Так О. Васильєва виокремлює життєві стратегії трьох видів: стратегія благополуччя, стратегія життєвого успіху та стратегія самореалізації [2]. О. Варламова наголошує на

наявності двох протилежних стратегій життя: стратегії життєви-черпання та стратегії життєпородження. Ч. Моррис пропонує типологію життєвих стилів: стиль «Діонісу» (потурати бажанням), стиль «Прометея» (переробляти світ та маніпулювати ним), стиль «Буддиста» (саморегуляція контролем над бажаннями).

Крім того, наводяться типології особистості: «творча унікальність» (ініціювання екстраординарних подій власного життя), «пасивна індивідуальність» (залежність від зовнішніх обставин), «активна типовість» (намагання бути як всі), «пасивна типовість» (сліпе підпорядкування суспільним нормам).

Як видно, з точки зору номотетичного підходу *життя* – це процес. Процес розгортання індивідуального життєвого шляху здійснюється під одночасним впливом соціально-психологічних чинників та внутрішньоособистісних механізмів. Це описується за допомогою категорій життєстійкості особистості (С. Маді), психологічного благополуччя (Л.Найдьонова), суверенності психологічного простору особистості (О. Паніна), особистісна автономія (І. Бех).

Трансформація наукового підходу до категорії «життя» відбувається в рамках ідеографічного підходу гуманітарної парадигми на фоні розгляду *життя як діяльності* та ілюструється висловлюванням С. Перкінс «Життя – це не те, що ви отримуєте. Життя – це те, що ви робите з отриманим». К.Карпінський, Ю. Швалб описують життєдіяльність особистості як усвідомлене та цілеспрямоване перетворення нею об'єктивних обставин власного життя, а також як ініціативне встановлення та здійснення життєвих відносин у відповідності з природною динамікою [3, 7-8].

Отже, життєдіяльність – це особлива форма людської діяльності, що спрямована на проектування та реалізацію індивідуального життєвого шляху. Вона регулюється динамічною системою сенсу життя. Об'єктом життєдіяльності виступає індивідуальне життя, а суб'єктом – особистість в ролі суб'єкта життя. Цільова функція життєдіяльності – це проектування та творіння життєвого шляху.

Життя як усвідомлена реалізація особистісного потенціалу описується в категоріях: життєтворчості (М. Ануфрієв), життєздійснення (О. Асмолов), життєреалізації (Ю. Швалб).

Трансформація наукового підходу щодо психологічної категорії «життя» відбувається через рефлексивне усвідомлення: життя – це не те що індивідом отримується, це те – що він робить з отриманим (С. Перкінс). Отже, життя як усвідомлена реалізація особистісного потенціалу описується в категоріях життєтворчості (Н. Ануфрієва, І. Бех, О. Донченко, Г. Несен, Л. Сохань, Т.Титаренко, В. Шинкарук) [6], життєздійснення (О. Асмолов, В. Петровський, В.Роменець, В. Татенко) та життєдіяльності особистості (К. Карпінський, Ю.Швалб, 2015) [3, 7-8].

Життєтворчість – це процес утвердження (реалізація) особистістю власного життя у відповідності з індивідуальним ідеалом (Н. Богданова, 2011). Поєднання в структурі життєтворчості індивідуально-особистісних та соціокультурних елементів обумовлює: створення проєкції особистості в майбутньому у вигляді цілей, життєвих програм та планів, стратегії життя; корекцію цієї проєкції під впливом суспільного ідеалу і культури; формування відповідної самосвідомості та розвиток світогляду, системи ціннісних орієнтацій; діяльність особистості щодо розкриття власного потенціалу та творчій підхід до здійснення своїх ідеалів, цілей та планів [5].

Залежність життєтворчості особистості від соціокультурних ідеалів обумовлює протилежні життєві позиції в залежності від типу організації суспільства. Перша позиція (притаманна тоталітарному стану суспільства) – це ставлення до життя як до вже заданої (суспільством, традиціями, релігією) задачі. Друга позиція (притаманна демократичному стану суспільства) полягає у відношенні до життя як творчої задачі, в якій особистість свідомо обирає цінності, спрямованості та цілі свого буття, самостійно знаходить засоби їх реалізації та досягнення.

Різний рівень творчої активності особистості обумовлює реалізацію чотирьох типів життєвих стратегій (Л.С. Смолінчук, 2003): 1) пасивна типовість – стихійне наслідування людиною соціальних стереотипів, підпорядкування суспільним нормам; 2) активна типовість – прагнення «бути, як усі», спрямування зусиль на досягнення загальноприйнятих цілей і цінностей; 3) стихійна індивідуальність – пасивний, випадковий характер формування людини, коли її індивідуальна своєрідність залежить не від власних зусиль, а визначається зовнішніми обставинами; 4) творча унікальність – оригінальне, індивідуальне відношення до власного життя, коли творча ініціатива приводить до неповторності та екстраординарності її життєвого шляху.

Введення у теоретико-методологічний простір психологічної науки понять життєдіяльність та життєздійснення створює можливість розмежування підходів щодо категорії життя: «життя як процес» та «життя як діяльність». Життя як процес – це динаміка життєвих стосунків й обставин, обумовлена їх природним об'єктивним розвитком, що захоплює і поглинає особистість.

Життя як життєдіяльність – це процес усвідомленого, цілеспрямованого перетворення особистістю об'єктивних обставин свого життя; це ініційований особистістю процес встановлення, відтворення, реконструкції життєвих стосунків, який закономірно поєднується з їх природною динамікою (К.Карпінський, 2002).

Життєдіяльність є особливою формою людської діяльності, яка націлена на проєктування й реалізацію індивідуального жит-

тевого шляху та регулюється динамічною системою сенсу життя. Характерними рисами життєдіяльності (на відміну від інших видів діяльності), є: 1) об'єкт життєдіяльності – індивідуальне життя; 2) суб'єкт життєдіяльності – особистість в ролі суб'єкта життя; 3) цільова функція життєдіяльності – проектування і творення життєвого шляху; 4) динамічна система сенсу життя як провідна інстанція психічної регуляції життєдіяльності.

Психологічна категорія життєздійснення, на наш погляд, ілюструється висловлюванням М. Мамардашвілі «життя – це зусилля у часі». В рамках визначення феномену життєздійснення з урахуванням зовнішніх детермінант виокремлюються категорії: життєстійкості особистості (С. Мадді, С.Кобейса, Д.Леонтьєв); психологічного благополуччя (Л. Найдбонова, Г. Ложкін, Е. Носенко); суверенності психологічного простору особистості (О. Паніна); особистісної автономії (І. Бех, Дж. Дуоркін).

В несприятливих життєвих обставинах актуалізація життєстійкості обумовлює оптимальну реалізацію індивідом власних психологічних можливостей, так звану «психологічну живучість» та «розширену ефективність». Але розглядання феномену життєздійснення лише з позиції зовнішньої детермінації при будь яких ускладненнях зводить його до категорії виживання, забезпечення життєздатності та самозбереження.

Принцип інтенційної спрямованості індивідуального життя особистості в рамках ідеографічного підходу реалізується в поняттях: «образ життя», «якість життя», «життєвий досвід».

Очевидно, що саме ідеографічний підхід до вивчення категорії «життя» відкриває широкі перспективи для чисельних теоретико-методологічних досліджень в галузі психологічної науки й практики.

Отже, як показує здійснений нами аналіз, проблема індивідуального буття особистості є однією з ключових проблем світової психологічної науки. Але, на сьогодні поза увагою наукового визначення остаються питання щодо:

- 1) внутрішніх детермінант життєздійснення з точки зору реалізації внутрішніх інтенцій (самотрансценденція), індивідуалізації процесу життєреалізації, розгортання життєвого шляху особистості за вектором динамічного розвитку та прогресу;
- 2) психологічних механізмів збереження суб'єктивного благополуччя, якості життя та конструктивної спрямованості у майбутнє в будь-яких (у тому числі й складних) ситуаціях;
- 3) особливостей виникнення особистісної інтенції життєреалізації за принципом використання можливостей, а не за принципом обмежень;

4) ролі особистісного інтересу й мрії у побудові власного теперішнього, спрямованого у бажане майбутнє.

На наш погляд, виокремлені питання повинні стати перспективним вектором подальших теоретико-методологічних та прикладних психологічних досліджень.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 297 с.
2. Васильева О.С. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О.С. Васильева, Е.А. Демченко // Вопросы психологии. – 2001. – № 2. – С. 74–85.
3. Карпинский К.В. Жизнедеятельность как форма активности субъекта жизни / К.В. Карпинский // Методология и история психологии. – 2010. – Том 5. – Выпуск 1. – С. 184–202.
4. Леонтьев А.А. Деятельный ум / А.А. Леонтьев. – М., 2001. – 289 с.
5. Леонтьев Д.А. Жизнетворчество как практика расширения мира / Д.А. Леонтьев // I Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии (материалы сообщений). – М.: Смысл, 2001. – С. 100–109.
6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
7. Швалб Ю.М. О соотношении категорий «жизненный путь» и «образ жизни» личности / Ю.М. Швалб. – Экология жизненного пространства человека. Избранные труды Ю.М. Швалба. – К.: Изд-во ЭкоПсиЛаб, 2015. – С. 51–63.
8. Швалб Ю.М. К определению понятий среды и пространства жизнедеятельности человека / Ю.М. Швалб. – Экология жизненного пространства человека. Избранные труды Ю.М. Швалба. – К.: Изд-во ЭкоПсиЛаб, 2015. – С. 11–21.
9. История и философия науки (Философия науки): учебное пособие // под редакцией проф. Ю.В. Крынева, проф. Л.Е. Моториной. – М.: Альфа-М : ИНФРА-м, 2011. – (2-е издание, переработанное и дополненное). – 416 с.

Spisok vikoristanih dzherel

1. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Strategija zhizni / K.A. Abul'hanova-Slavskaja. – М.: Mysl', 1991. – 297 s.
2. Vasil'eva O.S. Izuchenie osnovnyh harakteristik zhiznennoj strategii cheloveka / O.S. Vasil'eva, E.A. Demchenko // Voprosy psihologii. – 2001. – № 2. – S. 74–85.
3. Karpinskij K.V. Zhiznedejatel'nost' kak forma aktivnosti sub#ekta zhizni / K.V. Karpinskij // Metodologija i istorija psihologii. – 2010. – Tom 5. – Vypusk 1. – S. 184–202.
4. Leont'ev A.A. Dejatel'nyj um / A.A. Leont'ev. – М., 2001. – 289 s.
5. Leont'ev D.A. Zhiznetvorcestvo kak praktika rasshirenija mira / D.A. Leont'ev // I Vserossijskaja nauchno-prakticheskaja konferencija po jekzistencijal'noj psihologii (materialy soobshhenij). – М.: Smysl, 2001. – S. 100–109.
6. Titarenko T.M. Zhittevij svit osobistosti: u mezhah i za mezhami budennosti / T.M. Titarenko. – К.: Libid', 2003. – 376 s.

7. Shvalb Ju.M. O sootnoshenii kategorij «zhiznennyj put'» i «obraz zhizni» lichnosti / Ju.M. Shvalb. – Jekologija zhiznennogo prostranstva cheloveka. Izbrannye trudy Ju.M. Shvalba. – K.: Izd-vo JekoPsiLab, 2015. – S.51-63.
8. Shvalb Ju.M. K opredeleniju ponjatij srede i prostranstva zhiznedejatel'nosti cheloveka / Ju.M. Shvalb. – Jekologija zhiznennogo prostranstva cheloveka. Izbrannye trudy Ju.M. Shvalba. – K.: Izd-vo JekoPsiLab, 2015. – S. 11-21.
9. Istorija i filosofija nauki (Filosofija nauki): uchebnoe posobie // pod redakciej prof. Ju.V. Krjaneva, prof. L.E. Motorinoj. – M.: Al'fa-M : INFRA-m, 2011. – (2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe). – 416 s.

Тищенко Л.В. Анализ теоретико-методологических подходов к определению категории «жизнь»

В статье рассматриваются естественно-научные, религиозные, философские аспекты категории «жизнь». Особое внимание уделяется феноменологии жизни с точки зрения психологической науки. Представлен детальный анализ основных теоретико-методологических подходов к определению категории «жизнь» в отечественной и зарубежной психологии. Показана зависимость содержания феноменологии жизни от парадигмального угла зрения. Проанализированы возможности перспективных дальнейших теоретико-методологических и прикладных психологических исследований феноменологии жизни в рамках идеографического подхода гуманитарной парадигмы.

Ключевые слова: категория «жизнь», научная парадигма, номотетический подход, идеографический подход, жизнедеятельность, жизнестойкость, жизненные стратегии, жизненные планы, жизненная реализация.

Tishchenko L.V. Analysis of theoretical and methodological approaches to the definition of the category “life”

The article examines the natural scientific, religious and philosophical aspects of the category “life”. Special attention is paid to the phenomenology of life from the perspective of psychological science. It gives a detailed analysis of the main theoretical methodological approaches to the definition of the category “life” in home and foreign psychology. The dependence of the content of the phenomenology of life from a paradigmatic perspective is shown. The article determines the fact that within nomothetic approach of natural scientific paradigm, life is considered as a process, as a social historical fact, as the specific quality of individual existence. In its turn, the ideographic approach of humanitarian paradigm views life from the standpoint of activity, describes the activity of the individual as the conscious and purposeful transformation of the objective circumstances of his own life, as an initiative establishment and realization of life relationships in accordance with natural and social dynamics. The possibilities of advanced theoretical, methodological and applied psychological researches of the phenomenology of life within the ideographic approach are analyzed.

Key words: the category “life”, scientific paradigm, nomothetic approach, ideographic approach, life activity, life creativity, life strategies, resilience, life path of personality, life projects, life plans, life realization.